
*О.В. Прокопенко,
асистент Слов'янського державного педагогічного університету*

АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ РЕАЛЬНОГО Й ІДЕАЛЬНОГО У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ Н.ГАРТМАНА

Проблема ідеального в останні роки дедалі більше привертає увагу філософів. Методологічне значення правильного осмислювання ідеального, його ролі в науці значно зросло у зв'язку з успіхами математики і природознавства. Проблема ідеального, яка перебуває у центрі уваги Н.Гартмана, є однією з актуальних проблем сучасної філософії, а також теоретичного природознавства. Вільною ідеальністю можна було б назвати такі елементи наукової теорії (особливо математики), які є результатом її внутрішнього розвитку і можуть не мати аналога в реальному світі. Ось чому аксіологія як вчення про цінності ближче до речей, ніж до явищ.

Розглянемо поняття “реального” та “ідеального” буття з точки зору філософії Гартмана, поняття “цінностей” та їхні математичні виміри. У своєму вченні про цінності Н.Гартман переважно систематизує і розвиває погляди М.Шелера [1], аксіологію якого він вважає синтезом двох протилежних поглядів: Канта і Ніцше. Водночас, він стверджує, що вчення Шелера відображає по-новому ціннісну етику Аристотеля, і вбачає основне завдання розвитку аксіології у ХХ ст. у створенні синтезу давнього вчення Аристотеля і нового вчення Шелера. Загалом у вченні про цінності Гартмана виокремлюються два питання: про спосіб буття цінностей і про характер пізнання цінностей. Обидва ці аспекти поєднані загальною, основною для його аксіології, проблемою об'єктивності цінностей. У своїй аксіологічній праці “Етика” Гартман твердить, що філософська (ціннісна) етика ХІХ і ХХ ст. займається переважно аналізом моральнісної свідомості та її активів, не розкриваючи об'єктивного змісту моральних цінностей. Гартман у різній формі порушує основні філософські питання аксіології: чи існують цінності незалежно від думок людей, від їх оцінок? Чи є вони абсолютними або відносними? Чи потрібно пов'язувати цінності з їх значущістю для людей, інакше кажучи, чи залежать вони від стану справ у реальному житті? І, насамкінець, чи можна говорити про буття цінностей?

Основна думка щодо зв'язку ідеального й реального буття виражена таким чином: “Ідеальне буття функціонує в реальному як рід основної структури. І, отже, реальний світ перебуває у внутрішній залежності від нього. Ідеальне буття, із свого боку, не зумовлене реальним буттям, не пов'язане з існуванням чогось реального. Пануюча тут зумовленість однобічна”. Наявність “сутнісних” відносин у реальному світі оголошується свідченням їх “буттєвого” характеру, причому характер їхнього буття інший, ніж буття реального миру, а саме – ідеальний. Сфера сутностей постає в реальному світі як його ідеальна структура, як “загальна закономірність”.

Гартман підкреслює, що ідеальний світ – це не є сфера мислення, не продукт абстрактного й узагальнюючого мислення, а існує він незалежно від свідомості: останнє спрямоване на ідеальне буття як на свій предмет, як на об'єктивне в собі буття. А саме мислення аж ніяк не ідеальне, а є процесом реального світу, в якому Гартман вирізняє чотири прошарки (матерія, життя, психічне і духовне явище). У своїх працях Гартман наполегливо твердить, що реальне буття перебуває в найміцнішій залежності від ідеального буття, що воно ним зумовлене й що це відношення є незворотнім. “Ідеальне буття, – пише він, – індиферентне щодо реального, а саме відносно своєї реалізації у світі. Але реальне буття ніколи не буває індиферентним до ідеального: воно завжди вже припускає ідеальну структуру, несе її у собі, управляється нею”.

Якщо ідеальне буття “байдуже” відносно своєї реалізації, продовжує Гартман, то остання є випадковою; реалізується один із можливих випадків, охоплених загальним.

“Чиста математика, – пише Гартман, – не має справи з реальністю, але математична фізика припускає її в будь-якій формулі, у будь-якому буквенному символі. Відрізки шляху, тривалість часу, швидкість, прискорення – не кількість, а субстрати можливої кількості. Чиста механіка виражає це за допомогою розбіжності символів”. Гартман виступає проти надмірної математизації у позитивістській філософії науки, що стверджує дійсність лише того, що є вимірюваним. Розбіжності маси, швидкості і сили не зводиться до кількісних розходжень: без субстрату кількості вони ніщо. Немає суто математичних відносин; математик не може нам сказати про те, що таке довжина, сила, маса.

Наявність сутнісних відносин у реальному світі Гартман вважає ще одним свідченням на користь буттєвого характеру ідеального. Встановлюючи зв'язок ідеального буття з реальним, він, водночас, постійно підкреслює, що цей зв'язок не виключає, а підтверджує корінне розходження ідеального й реального за характером їхнього буття. “Математичне, незважаючи на його певну роль у реальному світі, не є щось реальне. Воно існує без реальності, і саме як таке воно втримується в реальному світі”

Основною відмінністю ідеального світу від реального є позачасовість, незмінність. Реальне й ідеальне буття розрізняються радикально, до протилежності; числа, трикутники, цінності – щось зовсім інше, ніж речі, події, особистості, ситуації. Останні існують у часі, індивідуально, матеріально, або пов'язані з матеріальним; а перші – безчасові, вічні, всезагальні, іматеріальні. Розглядаючи співвідношення між ідеальним і реальним, Гартман стверджує, що справжнє ідеальне у собі буття виступає у двох виглядах: “вільної ідеальності” і “зв'язаної ідеальності”. До “вільної ідеальності” належать математичні і логічні утворення, ідеальне право, цінності. Незважаючи на істотні розбіжності, всі ці ідеальні структури мають загальне у тому, що вони можуть бути основними структурами реальних речей, але не є необхідно властивими реальному світу і самі у цьому не мають потреби. Логічна і математична структури глибоко простираються у середину реального світу, але як закономірності вони панують лише в певних його шарах. Це є досить характерним для реального світу, але зовсім несуттєво для ідеального “у собі буття” цих структур: як такі, вони від цього ніяк не змінюються, до них нічого не додається, і ніщо від них не віднімається. “Вільне” ідеальне буття не пов'язане обов'язково з існуванням чогось реального. Йдеться про односторонню зумовленість реального буття ідеальним: математичне панує в певних сферах реального, але не навпаки. Те, що реальні відношення управляються математичними законами, не “прив'язує” останні до реального світу. Деякі математичні утворення і відношення не “реалізуються”, тобто зовсім не втримуються ні в якій реальності (так, у фізичному світі немає нічого, що відповідає уявному числу).

Основні типи ідеального в собі буття – математичні сутності і цінності. Отже, науками про ідеальне буття є математика, етика (як вчення про цінності) й естетика. Гартман визнає, що логічно довести буття ідеального світу неможливо, але при цьому підкреслює, що й існування реального світу не може бути логічно доведеним. Про ідеальне буття свідчать лише факти математичних суджень і цінностей, згідно з тим, як про реальне буття свідчать факти неорганічної та органічної природи. “Хто сумнівається в ідеальному в собі бутті, той повинен також поставити під сумнів реальне в собі буття” [2, 139].

Але постає запитання: звідки беруться цінності, як вони виникають? Гартман вважає неможливим відповісти на нього. Він каже, що цінності – це такий самий останній ні з чого не вивідний факт, як походження Всесвіту. На відміну від Шелера і неотомістів, Гартман відмовляється бачити в Богові джерело цінностей і найвищу цінність. Він відмовляється ввести у свою аксіологію Бога як джерело цінностей і водночас не визнає походження цінностей з реального світу, вважає питання про джерело цінностей нерозв'язним і пошуки цього джерела марними. Цінності як ідеальні сутності не виникають ні з реальних речей і процесів, ні з практики самого суб'єкта.

На основі дуалістичної ознаки двох світів (реального й ідеального) Гартман відриває цінності від реальної природи і спільної практики людей. Цінності можуть лише зникнути або з'явитися в полі зору людини, але не змінюватися. Тобто спосіб буття цінностей як сутностей відмінний від способу буття як емпіричних речей, так і суб'єктів. І речі, і суб'єкти реальні (існують у часі), а цінності – незмінні ідеальні створення по той бік реального буття. Цінності мають незмінне, ідеальне у собі буття, і це положення Гартман покладає в основу етики й естетики.

Визнаючи самостійне, незалежне від реального світу буття цінностей, він не відкидає взаємозв'язку цінностей з реальними речами і суб'єктами. Відмінність між двома типами ідеального буття (математичними сутностями і цінностями) виявляється в їхньому різному відношенні до реального світу.

Математичні сутності виступають у реальному світі як його ідеальна структура, як загальна закономірність, яка керує природою. Природа завжди підкорена ідеальним закономірностям математичних образів (числа, множини, простір). У цьому випадку реальне буття зумовлене ідеальним буттям, і це відношення незворотне.

Інакше з відношенням до реального світу цінностей. Реальні явища можуть відповідати цінностям або не відповідати їм. Але і те, що реальні явища можуть бути протициніними, нічого не змінює в ідеальному бутті цінностей. Вони існують незалежно від того, відповідає їм реальність чи ні. Гартман називає цінності “вільною ідеальністю” і переконаний у тому, що їх відношення до реального світу лише стверджує об'єктивність ідеального світу. Цінності не є законами реального буття саме тому, що реальні явища можуть їм і не відповідати. У концепції ідеального буття Гартмана лишається в сутінках те, що цінності, на відміну від законів математики, пов'язані із суспільними відносинами. Хоча цінності – це не реальні утворення, водночас вони не є лише формальними утвореннями: їм притаманний зміст (матерія). Коли вони реалізуються у відносинах між людьми або в процесах і речах реального світу, то саме завдяки їм дещо реальне стає цінним. Цінності – це умови можливості того, що дещо реальне є взагалі цінним. Лише цінності роблять речі гарними, лише вони є умовами можливості моральної поведінки. Люди завжди прагнуть до чогось заради його цінності, але ніколи не буває навпаки; ніколи не буває так, щоб любов до чогось або прагнення були б умовою того, що щось цінне. “Незворотність цього відношення полягає у природі дій, любові, прагнень, бажань” [2, 112].

Моральні цінності неможливо також здобути з дій людей, оскільки вони існують незалежно від фактичних вчинків, які часто їм протилежні. Із дійсних вчинків можна здобути лише те, що в них реалізовано. Розв'язати питання про те, чи реалізовані в даних явищах реального світу (людських вчинках, естетичних предметах) моральні й естетичні цінності, можна лише тоді, коли вже відомі самі цінності. Існують сфери реальної поведінки, певною мірою незалежні від цінностей; поведінка людини не завжди керується цінностями.

Моральнісна цінність людської поведінки існує незалежно від людей, не лише “для них”, а й “у собі”. Моральнісні цінності ідеальні, а поведінка людей відповідно до них реальна.

Гартман чітко розрізняє аксіологічний і онтологічний аспекти – ціннісний характер і матерія явищ не тотожні. Цінність – не онтологічне, а аксіологічне утворення. Існують два різновиди детермінації – онтологічна й аксіологічна. Цінності – “космос у космосі”; вони залежать від універсальних зв'язків, але є структурно автономними, мають власні закони. Людина пов'язує ці два світи, онтологічний і аксіологічний. “У практичній сфері первинні визначення полягають в ідеальних сутностях; їх перенесення в дійсність є справою споглядаючого цінності, який має волю, і діючого суб'єкта” [2, 153].

Цінності втручаються в реальне життя людини, зумовлюють зміст її діяльності в вигляді цілей. Самі по собі цінності – не реальні сили, а лише ідеальні сутності, які говорять про те, що повинно бути. Реалізація цінностей залежить від існування у світі

реальної істоти, яка сприймає ідеальні вимоги цінностей і виявляє силу й енергію для їх здійснення. Реалізуючи цінності, істота тим самим привносить у світ детермінацію вищого порядку – аксіологічну. Гартман визначає відмінність між суб'єктом і особистістю. Саме особистість є не лише онтологічною, а й аксіологічною істотою, посередником між ідеальними цінностями і реальною дійсністю. Лише за допомогою особистості цінності формують реальний світ, що самі по собі вони не можуть зробити.

Співіснування онтологічної й аксіологічної детермінації відображається у співвідношенні цінностей і категорій. Під категоріями Гартман розуміє нейтральні за своїм буттям принципи. Категорії як принципи реального світу – всемогутні сили, які не знаходять опору, вони – закономірність реальних процесів. Цінності сильніші за категорії. Цінності виступають як творчі принципи, які можуть надати буття ще не існуючому. “Тут можливе породження з ніщо, яке абсолютно неможливе в інших сферах буття” [2, 149]. Водночас, цінності слабші за категорії, оскільки вони не є абсолютно господарюючими принципами реального світу. Тут їм не все підкорене.

Цінності існують “у собі” незалежно від їх реалізації, а також від поглядів (оцінок) людей. Гартман визнає об'єктивну відносність цінностей, вирізняючи при цьому три її різновиди.

Перший різновид – відносність цінності до її реального носія. Кожен різновид цінності може виступати лише в певній сфері реального світу, і лише в ній реалізуватися. Так, етичні цінності реалізуються у сфері особистості як вільної істоти; естетичні цінності – в чуттєво сприйнятному; ціннісні блага – в речах, відносинах, обставинах життя. Різновид цінності, але не сама цінність як ідеальна сутність, пов'язаний із буттям носія. Це не означає, що сама цінність вже дана разом з буттям носія; ні, носій – лише одна з умов її реалізації.

Другою, протилежною умовою є людина, що відчуває цінність, для якої дещо є цінним. Це другий різновид відносності цінностей. Ціннісні блага (наприклад, харчова цінність) є ціннісним буттям узагалі лише для когось; вітальні цінності – лише для живих істот, естетичні – лише для споглядаючої людини. Цей момент притаманний також етичній сфері: вірність, дружба, любов мають цінність лише для того, кого вони стосуються.

Третій різновид відносності цінностей є в зумовленості “типом ситуації”. З різними обставинами життя співвідносяться різні цінності, наприклад: безпека – мужність, збудження – стриманість. Гартман посилається на вислів Аристотеля: кожна добродетель має свою сферу буття. Існують також такі життєві обставини, за яких немає умов для реалізації певних цінностей: якщо немає пристрасті, то не реалізується витримка, немає безпеки – не реалізується хоробрість.

При зміні загальної життєвої ситуації, соціально-економічної та політичної, певні цінності перестають бути актуальними, а інші, навпаки, стають такими. Свідомість цінності завжди орієнтована на актуальне, і тому актуальні в даний час цінності проголошуються “нормами”.

Цінності реалізуються, стають актуальними, мають значення завжди там, де є певні умови і відношення. “Значення існує лише в людській свідомості цінностей, буття цінностей не ідентичне з її значущістю як цінність” [2, 131].

Найвищі, моральні цінності є виключно цінностями особистостей та їх актів. Протягом багатовікової людської історії викристалізовувалися основні загальнолюдські цінності: такими є цінність людської особистості як носія і творця всіх цінностей культури, цінність людського життя тощо.

Категорія “цінності”, як і інші категорії, ідеальна в силу своєї всезагальності, високої абстрактності; звідси ж її відносна стійкість, вічність. Абсолютизація відносно стійкого, нормативного, ідеального моменту цінності – такі гносеологічні корені об'єктивно-гносеологічного вчення про цінності Н.Гартмана. У нього цінність перетворюється на мертву абстракцію, “цінність взагалі”. Саме їй приписується об'єктивне існування. Але

категорія цінності має плоть і кров лише в тому випадку, якщо вона, будучи ідеальною формою відображення реального світу, нерозривно пов'язана з конкретним життям.

Гартман говорить про “гносеологічне розходження” між зв'язаною ідеальністю і вільною. Вже сама назва – “зв'язана” – засвідчує, що ідеальне цього різновиду нерозривно пов'язане з реальним, виступає тільки як сутність реального. У теорії, звичайно, можна їх ізольовати один від одного (“винести за дужки”), але це буде завжди штучним відділенням. Онтологічна й та, й інша ідеальність – це справжні “ідеальні предмети”, ірреальне “у собі буття”. Розходження починається лише із вторинного моменту – з “для себе буття” всієї сфери. Заздалегідь не можна вирішити, чи має сфера утворень “зв'язаної ідеальності” також “для себе буття”. (Замість вільного положення логічних і математичних предметів тут виступає зв'язаність з утвореннями реальної сфери.) “Зв'язана ідеальність, – пише Гартман, – є спосіб буття таких ідеальних утворень, які всюди, де вони виступають, належать не ідеальному, хоча також і не певному одиничному випадку”. Гартман навмисно зупиняється на “зв'язаній ідеальності” дуже своєрідного “ідеального шару” естетичних предметів. “Говорячи про зв'язану ідеальність, Гартман підкреслює, що нерозривна єдність ідеального й реального є “глибоко загадковою”. Завдання естетики – якнайчіткіше засвідчити факт єдності естетичного предмета як “цілого”, що містить у собі ідеальний й реальний шари, які можуть бути лише штучно ізольованими. Таким чином, Гартман, як і всі захисники ідеалістичної онтології, наполягає на односторонній зумовленості реального буття ідеальним, на необоротності цього відношення.

А насправді утворення і відносини у чистій математиці не мають самостійного існування, незалежного ні від реального світу, ні від людської свідомості. Неевклідовий простір, так само, як і ірраціональні числа, не існує об'єктивно в особливому “ідеальному” світі, але є продуктом більш високого рівня абстрактного математичного мислення, ніж раціональні числа й евклідовий простір. Що ж до розщеплення ідеального буття на “вільну” і “зв'язану” ідеальність, то з матеріалістичної точки зору раціональним моментом тут є факт специфічності зв'язку з ідеальним різних сфер реального світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелер М. Избранные произведения. – М., 1994.
2. Гартман Н. Этика. – СПб., 2002.